

VASY GÉZA

Illyés Gyula a Kádár-kor első felében

Az írói életpályák egy-egy szakasza – a pályakezdéstől eltekintve – sohasem vizsgálható önmagában. Különösen érvényes ez olyan rangú alkotónál, mint Illyés Gyula, aki az 1930-as évektől 1983-ban bekövetkezett haláláig nem csupán a magyar irodalomnak, hanem a legtágabban értett szellemi életnek is egyik meghatározó képviselője volt. Az 1930-as évek második felétől ez határozta meg helyzetét a szellemi élethez hol lazábban, hol szorosabban, hol meg diktatórikusan kapcsolódó politikai életben is. Illyés mindig érdekelte, foglalkoztatta a politikusokat is: figyeltek rá, meg akarták nyerni, át akarták formálni a maguk tetszésére. Ugyanakkor Illyést is foglalkoztatta a politika, kamaszkorától kezdve. Küldeteses embernek, majd küldeteses írónak tudta magát, akinek nemcsak esztétikai feladatai vannak, hanem közvetlenebbül társadalmiak is: segíteni kell a magyar nép helyzetén, elsősorban a legalul lévőkén. Ez vezette el őt a munkásmozgalomhoz, ezért vált a népi írók mozgalmának egyik vezéregyéniségévé, ezért is szerkesztette a Nyugatot, a Magyar Csillagot, a Választ. Mind irodalmi-esztétikai, mind politikai-ideológiai értelemben szintetizáló típusú személyiség, aki különböző hatásokat enged magán átáramolni, hogy megtalálhassa az egymásra következő huszadik századi kisebb korszakokban azt az utat, amelyen járva közösséget is szolgálhatja, ugyanakkor önmagát is kifejezheti.

Baloldali múltja révén, amely forradalmár és reformer vonásokban egyaránt gazdag, akárcsak számos nemzedéktársáé, vele 1945 történelmi pillanatában egyértelműen a népi demokratikus átalakulás híveként, sőt vezető személyiségeként találkozhatunk. A Nemzeti Parasztpárt egyik meghatározó alakja, nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, aki fontos szerepet játszik az irodalmi élet konszolidálásában is. Ez azért is lehetséges volt, mert a kommunista párt több vezetőjével régebbi az ismeretsége, s ezek a pártemberek akkor még abban reménykedtek, hogy Illyést a maguk egyértelmű hívévé tudják tenni. Illyés azonban a maga útját járta, 1946 folyamán visszavonult a közvetlen politizálástól, s ősszel elkezdte szerkeszteni a Választ. Ez a folyóirat és az 1946 decemberében megjelenő *Hunok Párisban* című regényes önéletírás azonban végleg rádőbbentette a párt ideológiáit, hogy Illyés nem az ő emberük. Egyre gyakrabban támadták, már a többipártrendszer tervezett fől számolásának szellemében. A fordulat éve után Illyés Révaiék számára olyan „útítárs” író lett, akinek a „lelkéért” harcoltak, olykor dicsérgették múltjának demokratikus műveit, de várták tőle a szocreál irományokat. Hiába, természetesen. Illyés 1949-től meglehetősen visszavonultan élt, hónapokat töltött Tihanyban, kerülte a nyilvánosságot. 1952-ig nagy csönd övezte személyét és munkásságát. Ekkor tört meg a jég: két történelmi dráma, az *Ozorai példa*, majd a *Fáklyaláng* bemutatásával és kiadásával. 1956 nyaráig Illyés elsősorban két tárgykörben szólalt meg műveikkel. Az egyik, a döntőbb a magyar történelem forradalmi és szabadságharcos hagyományainak sajátos szellemiségű, allego-

rikusan a Rákosi-kor jelenére is értelmezhető, tehát az elnyomást és az idegen uralmat egyaránt elutasító bemutatása. A másik tárgykör is a nemzeti hagyományokhoz kötődik: népmese-feldolgozásai mai napig igen népszerűek. Új verseskötönyve 1947 után csak 1956 könyvhetére jelent meg (*Kézfogások*).

1956 őszi hónapjaiban Illyés Gyula ismét aktív közéleti szerepet játszott. A forradalom kitörése Miskolcon érte. Hazatérése után aktívan részt vett az Írószövetség munkájában, előterjesztések, nyilatkozatok megszövegezésében, aláírásában. A visszaemlékezések egyöntetűen tanúsítják, hogy többször vállalt lecsendesítő, higgadságra intő, kiegyensúlyozó szerepet a forrófejű forradalmárok, a sztálinizmusukból kiábrándulók körében. A Moszkva-barát Illés Bélától tudható, hogy október végén Illyés följánlotta neki segítségét, ha bajba kerül. Az október 31-én Petőfi Párt néven újjáalakuló Nemzeti Parasztpárt néhány napos történetében is meghatározó a szerepe. Szó volt arról is, hogy népművelési miniszter lehetne. November 2-án vagy 3-án egy francia nyelvű felhívást szeretett volna a rádióban felolvasni, amelyet *A világ minden országának íróihoz és irodalmi szerveihez* címzett, de ezt Tildy Zoltán államminiszter nem engedélyezte. (Közlése: Hitel, 1991. november 13. 4–5.)

A november 4-e utáni hetekben Illyés továbbra is aktív. November 20-án tagja volt annak az öttagú íróküldöttségnek, amely a szovjet városparancsnoksággal tárgyalt – a magyar belügyi szervek képviselőinek jelenlétében – a letartóztatásokról. Az Írószövetség elnöksége másnap beszélt meg egy nyilatkozatot, amelyet Háy Gyula fogalmazott meg. Az ülésen többen bíralták Háy szövegét, megalkuvónak tartva azt. Illyés állt ki Háy mellett, így a nyilatkozat másnap meg is jelent. Ez a nyilatkozat aggodalmát fejezi ki a letartóztatások miatt, a termelőmunka újraindulását támogatja, s művészetek szabadságát, az igazmondás kötelességét hangsúlyozza. Illés Bélával Illyés érte el azt is – közbejárva a szovjet városparancsnokságon –, hogy Erdei Ferencet helyezték szabadlábra. November 4-e után hétről hétre változott a Kádár-kormány magatartása, s ez mind jobban korlátozta az ellenállni próbáló, októbert forradalomnak tartó társadalom s benne az írók lehetőségeit. Az Írószövetség utolsó taggyűlése 1956. december 28-án volt, ekkor fogadták el a *Gond és hitvallás* című dokumentumot. A jegyzőkönyv tanúsága szerint – bár a szöveg előzetes véleményezésében Illyés részt vett –, a taggyűlésen érdemben nem szólalt meg. (Az események menetét részletesen dokumentálva tárgyalta Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*, 1996, második, javított kiadás.)

A belügyminiszter 1957. január 18-án felfüggesztette az Írószövetség működését, majd áprilisban fel is oszlatta a szervezetet. Az Írószövetség folyóiratait – és minden más irodalmi orgánusot – még 1956 végén megszüntettek, szüneteltettek. 1957 márciusában jelent meg az eleinte rendkívül balos Élet és Irodalom, szeptemberben a Kortárs. A népi írók év eleji lapalapítási tervét természetesen nem engedélyezték. Alig voltak tehát publikációs fórumok, a párt mégis az írók megszólalását erőltette. Természetesen nem művekre voltak igazán kíváncsiak, hanem hűségnyilatkozatokra, behódolásra. (Olykor ez sem volt elég, például Benjámin László, Erdei Sándor, Kónya Lajos, Örkény István, Sipos Gyula és Tamási Lajos hiába nyilatkozott a Kortárs első számában. Kommunistának vallották magukat, ám tartózkodtak attól, hogy 1956-ot ellenforradalomnak nevezzék.) Lényegében ezek hiányában kezdtek el az írók sztrájkjáról cikkezni. Miután novemberben szinte az

egész ország sztrájkolt, valóban volt sztrájkhangulat az írók körében is. Illyés például erre készült. Azt azonban nem tudta megakadályozni, hogy a *Fáklyaláng* ismét színre kerüljön. S ha lapengedélyt kaptak volna, ott bizonyosan publikál. Egy 1958. januári titkos ügynöki jelentés szerint baráti körben kijelentette: „nem kell írni, a régi könyvek kiadását kell szorgalmazni, s ő a maga részéről mai írások elhelyezését, megjelentetését meg sem kísérli.” Németh László és mások ezzel nem értettek egyet. (Közli Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme*, 2002. 242. l.) Ehhez azonban legalább korlátozott demokrácia kellett volna. Ugyanakkor a szovjet és a magyar hivatalos szervek is erőltették az írók megszólalását. 1957 április elején Budapesten járt Jevgenyij Dolmatovszkij szovjetorosz költő, hivatalos megbízással, hogy tájékozódjon a magyar irodalmi helyzetről, s megpróbáljon hatni is arra. Jelentéseiből tudható, hogy Illyéssel is találkozott – Veres Péter – társaságában. Szerintük „lehet, hogy egy s másban Háy vétkes, de »a párt előtt vétkes, s nem a nép előtt«. Mindkét beszélgetőtársam azt tartja, hogy »Magyarországon a harc a kommunisták közt folyt«, mivel Rákosi is, Nagy Imre is, és a mostani kormánytagok is kommunisták: »A kommunisták egymás közt marakodnak, s ezért az íróknak kell felelniük.« (...) „Illyés és Veres nyomatékosan azt hajtogatta, hogy a magyar és a szovjet írók viszonya a letartóztatott írók ügyén áll vagy bukik. Például, ha a szabadlábban lévő írók közül valaki elutazna a Szovjetunióba, az a »betyárbecsület« elárulása lenne, és elveszítené az ő megbecsülésüket. (...) Illyés kijelentette, hogy nekik magyar íróknak is tisztességes az álláspontjuk, de a nézeteink ellentétesek, szó sem lehet egyetértésről. Sőt javasolta, hogy igyunk az egyet-nem-értésre, és váltsunk témát.” (Közli Babus Antal, *Hitel*, 2000. március.) Az 1957 februárjában szervezni kezdett, s április végén megalakult Irodalmi Tanácsban a részvételt Illyés nem vállalta.

Amikor letartóztatott íróársai ügyében kihallgatták, mindig mellettük, védelmükre szólt. Április végén, az Írószövetség feloszlata és Déry Tibor letartóztatása után a népi írók találkozni próbáltak Kádárral, aki csak Illyést és Németh Lászlót fogadta. A letartóztatottak ügyében Kádár erős indulattal a kommunista mártírokat említette, a forradalom áldozatait és hozzátartozóiknak sérelmét, vagyis hajlíthatatlannak bizonyult. 1957 nyár végén a letartóztatottakra váró súlyos ítéleteknek is meghatározó szerepe volt abban, hogy a pártállami szervezésben készül, az ENSZ-hez címzett tiltakozó levelet az írók döntő többsége aláírta, maga Illyés is. Az ígéretek ellenére eléggé súlyos ítéletek születtek. A gyanúsítottakat, a foglyokat azzal is kínozták, hogy e levél létét közölték velük. Ugyanakkor az ENSZ-nél nincs nyoma e levél elküldésének. Az MSZMP vezető ideológusai belső fórumokon és nyilvános rendezvényeken többször foglalkoztak Illyés Gyulával. Két fő ellensége Kállai Gyula és Marosán György volt. Kállai Gyula a párt kulturális politikájáról 1958. május 5-én tartott előadásában a népi írók mozgalmát és 1956-os szerepüket erősen elítélve példaként említette Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* című versét a következő mondat után: „A proletárdiktatúra rendszerét egyesek nem munkásdemokráciának, hanem zsarnokságnak tekintették.” (Kállai Gyula: *Szocializmus és kultúra*, 1962. 130.) A Kádár-rendszer ideológiai értelemben kétféle harcra hirdetett: a revizionisták és a nacionalisták ellen. Revizionistának a bolsevik gyakorlat belső bírálói, az 56-os reformerek minősültek, nacionalistának elsősorban a népi írók. Az első csoport vezetői, hangadói részben börtönbe kerültek (Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán, stb.), részben kitiltották őket az irodalmi életből (Benjámin László, Örkény István, stb.) A második csoport két

legjelentősebb személyisége Illyés Gyula és Németh László, s a korabeli értelmiségre valóban igen jelentős hatásuk volt. Ezért gondolták úgy a párt vezetői, hogy meg kell próbálni végérvényesen leszámolni ideológiai nézeteikkel. 1958 első felében elkészült, s júniusban meg is jelent az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása *A „népi” írókról*. Ennek alapszövegét Király István készítette el, Szabolcsi Miklós, Pándi Pál és mások közreműködésével, s ezt a Politikai Bizottság vitatta meg. Az Állásfoglalás kulcsmondata szerint „a »népi« írók mozgalma jelentős szépirodalmi tevékenységet felmutató politikai mozgalom, amelynek alapvető eszmái jellemvonása egy erős nacionalizmussal telített »harmadikutas« koncepció; az imperializmus és a szocializmus világméretű küzdelmében egy nemlétező harmadik útnak, a »külön magyar útnak« hamis illúziója.” A végkövetkeztetés pedig a következő: „komoly felelősség terheli őket a proletárdiktatúra államának belső fellazításában, az ellenforradalom szellemi előkészítésében való részvételért”, illetve: „a párt és az állam nem érthet egyet azzal, hogy mint politikai tömörülés vagy irodalmi csoportosulás szervezkedjenek”.

Egy június 7-i keltezésű levélben több népi írónak elküldték a tervezetet azzal a kéréssel, hogy tegyék meg észrevételeiket, s azokat majd figyelembe veszik a végső szövegben. Többen válaszoltak is, de szempontjaik gyakorlatilag se nagyon kerülhettek volna be az állásfoglalásba, mert az a hónap végén már meg is jelent. Az eredeti népies kifejezést népire változtatták ugyan, ám az nem bizonyos, hogy ez az írók kérésére történt. Ugyanakkor idézőjelbe tették a szót, s ez fokozott távolságtartást, iróniát, ítéletet is kifejezett, hiszen a bolsevik beszédmódban az ilyenfajta idézőjel rendszerint azt fejezte ki, hogy az illető minőség nem az, aminek mondja magát, vagyis: a „népi” írók nem igazán népiek, nem a nép képviselői. S ez benne is van mind az állásfoglalásban, mind a korabeli pártmegnyilatkozásokban.

Az állásfoglalás Illyés Gyula nevét 23 alkalommal említi. Ami ezek közül pozitív jelentéskörű, az majdnem mind 1945 előtti tevékenységével kapcsolatos. Ezen kívül csak 1945-ben megjelent két könyve és ötvenes évek eleji történelmi drámái kapnak pozitív minősítést. Ez utóbbiak már csak felemás módon: „Míg a *Petőfi és Bem*, az *Ozorai példa* egységbe tudta fogni a *magyar* és a *haladó* népi öntudatot, addig ez az egység a *Fáklyaláng*-ban és a *Dózsában* felbomlik.” A negatívumok: 1938 után „visszavonul az irodalomba”, 1942-ben a lillafüredi konferencián hallgat, 1946-ban a béketárgyalások idején nacionalista hangulatkeltés jellemzi őt is, a parasztkérdésben nacionalista az álláspontja, ismét „az irodalomba húzódott vissza”, 1948 után „az ingadozás, fenntartás és vonzódás jellemezte”, 1951-es írókongresszusi felszólalása ellenzéki, a régi nézetek továbbélését tanúsítja, megírta az *Egy mondat a zsarnokságról* című verset, a *Fáklyaláng* és a *Dózsa* az említett okból bírálendő, megszorodnak „a »helyesen alkalmazkodó«, okosan kívánni tudó hősök”, káros volt cikke a pesszimista költészetről, és két verse is: a *Bartók* és a *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről*. 1957 óta „beszédes hallgatásba burkolózik”, az emigráció „benne és társaiban látja nézeteik hazai képviselőit”. Illyés Gyula viszonylag szűkszavú reflexiójának lényege, hogy ő e mozgalomban „az akkori teljes magyar irodalomnak próbálkozását, hogy korszaka föladatának megfeleljen” látja, a népiekben „nem egy csoport szándéka mozog, hanem egy országé”. Egykori lapjaik szerkesztése a következő „elvhez igazodik. A magyarság akkori úgynevezett sorskérdéseinek föltárásához, kitisztázásához, majd azok megoldásának elősegítéséhez.” Mert „írói működés nincs közösség nélkül.” Az

állásfoglalás szerzőiről ironikusan nyilatkozik: „alapos munkát végeztek, mélyre eresztve húzták meg tudásuk hálóját. A fogzivaló azonban madár volt, a »gazdag zsákmány« is ezt mutatja.” Tömören konkrét észrevételeket is említ, helyreigazítani próbálva téves állításokat. (*Válasz évkönyv 1989/I.* 225–228.)

1958 decemberében Illyés befejezte *Malom a Séden* című drámáját a Nemzeti Színház részére. Major Tamás, a mindenható igazgató azt akarta elérni, hogy az egyik fontos szereplő legyen kommunista az 1945 elején a dunántúli frontközeli játszódó darabban, de ez ellenkezett a szerző elképzelésével. Révai József is tudomást szerzett a kéziratról, beszélt róla Illyéssel. Elsősorban ő is a kommunistát hiányolta a drámából, amely csak évtizedes késéssel kerülhetett színpadra. (*Naplójegyzetek*, 1959. április 7. és 11., továbbá előszó a műhöz: *Drámák II.*, 1969. 145–150.) A Magvető Kiadónál leadta egy új verseskötet kéziratát, ezt 1959 decemberében kapta vissza, nyilvánvalóan nem az irodalmi szerkesztők döntése alapján.

1958 végén – helyzetét normalizálni próbálva – Illyés találkozót kért Aczél Györgytől, aki ekkor a művelődésügyi miniszter helyettese. Szerette volna felújítani munkaviszonyát, beszélt munkásmozgalmi múltjáról, arról, hogy félreismerik őt. Szóba hozta, hogy miért nem ért egyet a népi írókról készült állásfoglalással, s azt is, hogy egészsége javulóban van, elkezdett dolgozni. Aczél összegzése szerint „Az egész beszélgetésben az elmúlt néhány hónappal ezelőttihez képest Illyés sokkal »rugalmasabb« és engedékenyebb volt. Általában mindig különbséget tett a politikai és gazdasági eredmények, sőt a kulturális eredmények és az irodalompolitika között, amivel ő nem ért egyet. A benyomásom azt volt, hogy rendkívüli hiúságánál fogva és abból kiindulva, hogy a legnagyobb élő magyar költő és író, a vele azonos nézeteket valló társai hibáit bírálja, de a saját hibáit megtévedésnek sem nagyon hajlandó elismerni. Burkoltan többször kérőleg felvetette, hogy foglalkozzunk többet vele olyan formában, hogy bizonyos kérdéseket részletesebben vitassunk meg vele.” (*Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatópolitika és cenzúra 1956–1963*, 1999, 93–94.)

1959 elején megkezdődött az Írószövetség újjászervezése. Ennek kapcsán Király István kapta azt a feladatot, hogy tárgyaljon Illyés Gyulával és Németh Lászlóval. Erre május 29-én került sor. A feljegyzés a beszélgetéseket pozitívan értékeli: „A népi demokráciával szemben ellenséges magatartás nyomaiban sem nyilvánult meg. (...) Mint központi benyomást – főleg az Illyéssel folytatott beszélgetésből –, azt hoztam magammal, hogy egy rugalmas, békülékeny, de természetesen elvi politika folytatása velük kapcsolatban nem indokolatlan.” A jelentés szerint Illyés az Írószövetség munkájában szívesen vesz részt; nem ismeri a róla szóló nyugati véleményeket, pedig kérte már, hogy tájékoztassák ezekről; nem akar hallgatni, de miként publikáljon olyan lapokban, amelyek gyalázták őt; nem ért egyet a népi írókról készült határozattal, mert ő és a mozgalom nem nacionalista; nem tartja magát harmadikutasnak, hanem a szocializmus költőjének: egész életművében nincs egyetlen olyan sora sem, amely őt a szocialista jövő előtt, mint ellenséget, vagy mint közömbös idegent kompromittálná. S ez a legnagyobb büszkesége.” (*Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatópolitika és cenzúra 1956–1963*, 1999. 139–140.)

Némi tétozváás után engedélyezték Illyés meghívását is az alapító tagok közé s ezt ő el is fogadta. A megalakulásra 1959. szeptember 25-én került sor. Illyés ezen nem vett részt, feltehetően Aczél György tájékoztatta őt arról, hogy Kállai Gyula fog beszélni a párt részé-

ről, s Illyés ellen is szól majd. Valóban Kállai beszéde volt az újjáalakuló ülés legotrombább eleme. Általában bírálta a népi írókat, s közülük részletesen kizárólag Illyés Gyulát:

„A napokban olvastam Illyés Gyula 120 versét, amelyet kiadásra a Magvető Kiadóhoz küldött. Nem tudom, mi a kiadó véleménye e verses kötetről. Ami engem illet, ha én volnék az igazgató, e kötetet nem adnám ki. Ezek a versek arról tanúskodnak, hogy írójuk, aki az ellenforradalom idején letette a maga obulusát – s mint ismeretes: nem mellettünk – a közben eltelt idő alatt semmit sem tanult, semmit sem okult, ma is ott tart, ahol három évvel ezelőtt, s a magáéhoz hasonló magatartásra buzdít másokat is.” (Ezután idézett az *Összeomlás*, majd a „fenyegető” *Költők egymás közt* című versekből.)

„Én úgy gondolom, abba mi nem fulladunk bele, hogy nem adjuk ki Illyés Gyula »igazát«! Csak ő fulladhat bele abba, hogy igaznak véli azt, ami hamis. De mit is érünk el egy ilyen verseskötet közrebocsátásával? Bennünket, az állam és a párt vezetőit a tömegek éles bírálatban részesítenének, azért, mert nyilvánosságra engedték a rendszer ellen irányuló írásműveket. Azt hiszem, hogy mi még el tudnánk viselni ezt a jogos bírálatot. De mit érne maga Illyés e kötettel? Tudomásom szerint róla a tömegek most sincsenek túl jó véleménynyel. Azt a felháborodást, amit ezek a versei keltenének, azt hiszem, nehezen viselné el. Ha viszont Illyésben van még annyi erkölcsi erő és bátorság, hogy erről az útról letérjen, akkor később ő maga szégyenkezne amiatt, hogy valaha is ilyen műveket adott ki.

E versek arról tanúskodnak, hogy költőjük továbbra is azon az úton van, amelyről csak visszafordulni lehet, de megállni rajta nem. Aki pedig nem fordul vissza, újra eljut az ellenforradalmi erőkhöz, ez annak a költészetnek a perspektívája, amit e 120 verssel képvisel. Illyés gyakran hangoztatja, hogy nem is tud arról, mit mondanak róla nyugaton, az imperializmus ügynökei. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy ő azok potenciális szövetségese. A strucc akkor is a sivatagban van, ha a homokba dugja a fejét. Illyés háta mögött akkor is a reakciós erők ólálkodnak, ha ő történetesen nem hajlandó hátranézni.” (Kállai Gyula: *Szocializmus és kultúra*, 1962. 191–192.)

Ez a beszéd aligha volt csupán Kállai magánvéleménye. Az eredeti terv szerint Aczél beszélt volna a pártállami szervek nevében. Ő talán szelídebb lett volna, de lényegében hasonlóképpen gondolkozott. A Politikai Bizottság 1959. június 30-i ülésén például kijelentette Tamási Áron válaszmányi jelölése kapcsán: „A »Gond és Hitvallást« négyen írták. Egy szépséghibája van a dolognak, Tamási már dadogott valamit, viszont Illyés semmit, pedig neki még rosszabb szerepe van.” (*Zárt, bizalmas, számozott*, 145.)

Illyés egyre nehezebben viselte el a fojtogató légkört. 1960. január 12-én levélben fordult Kádár Jánoshoz, hogy megpróbálja tisztázni helyzetét. Ő ír, de műveit nem adják ki, s rendre mást és mást mondanak, hogy mit kell először tennie: tegyen nyilatkozatot, írjon riportsorozatot, versei elé előszót, stb. „A sok vélemény közt az enyém az volt: jelenjenek meg új verseim, hacsak ötszáz példányban is (...) Levelem igazi célja mégsem az, hogy támogatást erre kérjek, hanem a *tisztességem megóvása* foglalkoztat. Egy csaknem hatvanéves írónak szégyen volna, ha múltját ő maga ábrázolná.” Kádár január 25-i válasza lényegében – bár a jövőt illetően megengedő – elutasító: „A személyed és munkásságod kapcsán kialakult nézeteket és az ezek között lehetséges félreértéseket tisztázni levedben nem sikerült.” (A levelet idézi: Maróti István: *„Költő, felelj!” Tanulmányok Illyés Gyuláról*, 1993. 34.)

Rövidesen mégis enyhülni kezdett a helyzet, nyilván nem Illyés Gyula miatt, hanem a nemzetközi és a hazai politikai helyzet összefüggéseinek köszönhetően. Az Ország-Világ 1960. március 9-i számában Gyöngyösi Nándor nevével interjú jelent meg. Ebben Illyés új műveit említi, s diplomatikusan a lektorokra hárítja a „hallgatást”. Politikai nyilatkozatot is tesz: „Nem »állok szemben a rendszerrel«, s nemcsak azért, mert ez a hazánk törvényeivel való szembenállást jelentené. Magyarországot a kommunista párt vezeti a szocializmus felé. Szocialista vagyok – ezt műveim bizonyítják. Mióta tollat vettem a kezembe, gondom s törekvésem, hogy közösségi – népet szolgáló – irodalom munkása legyek. Ilyen műveket teremteni nem henye feladat. Minden célom, hogy legközelebbi közösségünknek, a magyar népnek emelkedését segítsen, szoros egyetértésben és együttműködésben a kommunista íróbarátaimmal...” Új műveit így minősíti: „tartalmaz annyi szocializmust, mint bármelyik az utóbbi években a sajtó alól kikerült verskötet. *Malom a Sédén* című színdarabom fasizmusellenes, politikai állásfoglalás.” A szakirodalomban olvasható volt olyan vélemény is, hogy az interjú esetleg nem a legfelsőbb szervek utasítására készült. Salamon Konrád könyvében azonban olvasható egy 1960. április 22-én keletkezett ügynöki jelentés, amelyben az interjúról baráti társaságban Illyés körülbelül a következőket adta elő: „Aki erre a nyilatkozatra azt meri mondani, hogy Illyés letette a garast, az becsstelen fráter. Állandó harcban álltam, tartottam a frontot. Semmiképpen nem akartam belemenni olyanba, amit önmagammal és a magyarsággal szemben erkölcstelennek éreztem volna (...) A nyilatkozat megszületését lelki és szinte fizikai kényszerek előzték meg. Naponta nyúztak, Aczélékkal hetente többször tárgyaltam. Sőt Kádárral személyes levélváltást is eszközöltem ez ügyben. Magyarul megmondták: »tessék letenni a garast!« Nem, nem és nem engedtem.” Végül beleegyezett a lap munkatársának jövetelébe. Az kész nyilatkozattervezetet hozott, ezt Illyés széttépte. „harcoltam tovább, késsel a hátamban. Mondatról mondatra, szóról szóra, hangsúlytól szórendig küzdve meg minden talpalatnyi mondatrészig. Így született meg végül is a megjelent nyilatkozat. Tudom jól, a harcnak egyáltalán nincs vége, ezzel a nyilatkozattal a kormány nem elégedett meg.” (*A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1947–1987*, 2002. 271.)

A harcnak valóban nem volt vége. Köpeczi Béla, a Kiadói Főigazgatóság vezetője, a magyar irodalom kérdéseivel foglalkozva helyteleníti az interjút, s ami még érdekesebb, a megjelenés előtt néhány nappal, március 5-én. Illyés megnyilatkozását kevésnek tartja, s hiányolja a választ arra, miért adta ki az *Egy mondat a zsarnokságról* című versét. (*Zárt, bizalmas, számozott*, 150–151.) Mindazonáltal megkezdődhetett az Illyés-művek közlése. 1960 folyamán a Kortársban 29, az Élet és Irodalomban 7, a Magyar Nemzetben 2 verse jelent meg. Az Élet és Irodalom két hosszabb fejezetet közölt a töredékben maradt *Mozgó világ* című prózai munkából, s megjelent 4 világirodalmi tárgyú esszé s egy visszaemlékezés gyermekkorára. A következő esztendőben pedig kiadhatóvá vált az *Új versek* kötete.

Egy ideig még folytatódott a politikusok nyílt és belterjes Illyés-bírálata. Az 1960. szeptemberében az Élet és Irodalomban közölt *Sötét* című verset egy gólyavári nagygyűlésen Marosán György tépte üvöltözve darabokra. 1961 nyarán Kállai Gyula írt hivatalos papíron levelet Illyésnek, azt állítván, hogy ezt a verset maga a költő küldte el neki álnéven. Végkövetkeztetése: „nem érzed, milyen mélyre süllyedtél a szarban?” Illyés Kádárhoz fordult ez ügyben, aki fagyosan elutasító választ adott. (Maróti István idézett tanulmánya, 35–36.) Az Írószövetség 1962 tavaszi közgyűlése kapcsán Köpeczi Béla helyeslően említi

Kállai Gyula keményebb hangját Illyés és Benjámin kapcsán. (*Zárt, bizalmas, számozott*, 182.) 1962-ben megjelent egy bővebb válogatás Illyés verseiből. Ezt is gondosan „elő-készítette” a Kiadói Főigazgatóság, s végül úgy látta, hogy „kiadásával kapcsolatban kifogást nem emelhetünk” (*Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970*, 1992. 146.) Ugyanez a főcenzori hivatal már elfogadhatnak tartotta az 1964-es kiadói tervekben szereplő Illyés-művek nagy számát, 9 kötetet, bár ezek közül csak egy mű új (*Írók pórázon*, 229–230.), viszont 1964 tavaszán az volt a véleménye Illyés tanulmánykötetének és útirajzainak kiadásával kapcsolatban, hogy a Szépirodalmi Kiadó „ne siessen egyik kötet kiadásával sem” (*Írók pórázon*, 256.) Az *Ingyen lakoma* egyébként megjelent 1964-ben, a *Szíves kalauz* viszont csak két évvel később. Drámáinak színházi bemutatóit nem javasolták. Az első változatában 1958 végén befejezett *Malom a Sédén* először 1963 tavaszán volt olvasható a Kortársban, kötetbe pedig csak 1969-ben kerülhetett be: ekkor indult meg az életműsorozat a *Drámák* kettős kötetével. S ez nyitotta csak meg az utat az 1970-es bemutatók előtt.

A párt számára gondot jelentett az is, hogy a költő 60 éves lesz. „Az MSZMP Titkársága 1962 októberében határozatot hozott, hogy a költő hatvanadik születésnapja alkalmából nem kap kormánykitüntetést, csupán a művelődésügyi miniszter köszönti levélben, de erről a sajtó nem tudósít.” (Standeisky Éva: *Tükrök = Múlt századi hétköznapiak*, 2003. 309.) Ugyanakkor azért az Élet és Irodalom egész oldalas születésnapi beszélgetést közölt az íróval, megnyitva ezzel a sok éven át tartó író-interjúk sorozatát. A müncheni Új Látóhatár viszont igen színvonalas különszámmal köszöntötte az alkotót.

Újabb gondot jelentett az, hogy Párizsban járva Illyés interjút adott a L'Express szerkesztőinek, s ebben egy bekezdés erejéig bírálta Románia sovíniszta-nacionalista nemzeti-ségi politikáját. (Megjelent 1964. január 9-én. Magyarul olvasható: *Szellem és erőszak*, 1978. [valójában 1988], a korabeli MTI-fordításban.) Az Agitációs és Propaganda Bizottság, majd a Politikai Bizottság is foglalkozott ezzel, s ennek kapcsán a változatlan Illyés-problémával. Aczél Györgynek kellett részletes forgatókönyv alapján megdorgálnia az író, akit ez esetben az a híresztelés is védett, hogy a Nobel-díj várományosa. (A fogadtatást tárgyalja Standeisky Éva, uo. 309–310.) Talán ez is szerepet játszott abban, hogy az 1956 utáni második verseskötet, a *Dőlt vitorla* 1965-ben már különösebb bonyodalmak nélkül megjelenhetett, bár Pándi Pál ellenőrző szerkesztői jelentése 1964 szeptemberében a kéziratot nem tartotta nyomdába adhatónak, s felsorolva a „leginkább problematikus” verseket, leírta azt is, hogy „a kézirat egészét sem tartom eszmeileg megnyugtatónak”. (Idézi Domokos Mátyás: *Leletmentés*, 1996. 169.)

A Kortárs 1965. szeptemberi számában két Illyés vers jelent meg: a *Somfi úr és a fák*, valamint a *Számadó*. Az előbbi satíra az elvtárssá változott kispolgárról, s a költő életében nem kerülhetett kötetbe. A másik vers viszont Illyés egyik legfontosabb időskori ars poeticája. Kötetbe csak 1973-ban olvasható. A főszerkesztő Simon Istvánnak igazoló jelentést kellett írnia, Köpeczi Béla pedig javaslatot készített az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága részére Illyés Gyula tevékenységével kapcsolatban. E bizottság már szeptember 22-én foglalkozott e tárgykörrel. Az előterjesztés szerint Illyésnek vannak értékes művei 1945 után is, viszont „versekben, cikkekben és nyilatkozatokban igyekszik elhatárolni magát a szocializmus építésének konkrét programjától, fenntartja a népi ideológia nacionalizmusát, hirdeti a vátesz-elméletet s ezzel együtt önmagát a nemzet szószó-

lójának, »a legmesszebb látó magyarnak« igyekszik feltüntetni.” Ugyanakkor rendkívül népszerű, bizonyos mértékig még a kommunisták körében is. Még mindig bűne az *Egy mondat a zsarnokságról*, „amely nem akadályozta meg abban, hogy kétszer is elfogadja a Kossuth-díjat”. Művei nem kapnak megfelelő bírálatot, a marxista kritika nem eléggé hatékony. Az író rendkívül erős nemzetközi tevékenységbe kezdett, s ez is növeli hazai rangját, nehezíti a kulturális politika helyzetét. Köpeczi négy javaslatából csak kettőt fogadott el a bizottság, ezek bíráló tanulmányok elkészítéséről szóltak, ám gyakorlatilag ezekből sem lett semmi. Nem került napirendre viszont a Kortárs főszerkesztőjének leváltása, ez csak 1971 őszén történt meg, bár a lapot továbbra is bírálták, Illyés „kritikátlan” közlése miatt is. S nem tartották szükségesnek azt sem, hogy „A Kortárs következő számában leplezze le Illyés mélymagyarkodását és vátesz-elméletét.” (*Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom, sajtó- és tájékoztatáspolitikai 1962–1979*, 2004. 83–85.)

Illyés Gyula titkosszolgálati megfigyelése, állami és pártszervek belső fórumain való bírálata természetesen tovább folytatódott a hatvanas években. Tanulságos adatokat közölt erről 1969-es ügynöki jelentésekből Ständeisky Éva. (*Múlt századi hétköznapiak*, 2003. 317–318.) Mindazonáltal könyvei rendszeresen megjelenhettek, külföldi útjai elé nem gördítettek akadályokat, „engedélyezték”, hogy elfogadja a megbízatásokat, a kitüntetésekkel. 1969-ben pedig – Németh Lászlóval egy időben – megindulhatott életműsorozatának kiadása. 1970-ben Bécsben átvehette az 1964 óta létező Herder-díjat (Németh László 1965-ben kapta meg, Kodály Zoltánnal egy időben.) Idehaza harmadszor kapta meg a Kossuth-díjat. Ennek ez időben nagydíja és három fokozata volt, Illyés az I. fokozatot vehette át. (Nagydíjban író soha nem részesült. A II. fokozatot ekkor Pándi Pál és Weöres Sándor kapta, a kulturális politika groteszk kiegyensúlyozó játékaként.)

Kétségtelen tény, hogy 1956 után a politikai és a gazdasági konszolidáció igen hamar bekövetkezett, voltaképpen egyetlen esztendőtt vett igénybe ez a folyamat. A szellemi életben és ezen belül az irodalmiban azonban sokkal lassabban és lépcsőzetesebben zajlott le mindez. 1961-re legfeljebb a konszolidáció nyers, meglehetősen brutális szakaszának oldódásáról, lezárultáról lehet szó az első amnesztiának, a publikációs tilalmak enyhülésének, egy új központi folyóirat, az Új Írás e változást kifejező megindításának köszönhetően. Mindezt szimbolikusan is kifejezhette Kádár 1961. decemberi jelszava: aki nincs ellenünk, az velünk van. Ám azt továbbra is a párt döntötte el, hogy ki nincs ellenünk, s mint a dokumentumok mutatják, Illyést a hatvanas években mindvégig különös gyanakvással szemlélték és kezelték. Az ő szempontjából – s általában a népi írók, de sok más írócsoport szempontjából is – az teljesen egyértelmű, hogy az 1957 és 1960 közötti szakasz a Rákosi-kor folytatása – más eszközökkel. 1960-tól körülbelül 1965-ig tart egy következő szakasz: ezt egy olyan konszolidációs folyamat jellemzi, amelynek igazából 1957-ben lett volna célszerű megkezdődnie, ugyanis ez a Kádár-kor adta viszonyok között egyáltalán lehetséges normalizálódás. 1965-ben jelenhetett meg végre – 1957 után – verseskönyve Juhász Ferencnek, Nagy Lászlónak, ekkor kapott Kossuth-díjat Kassák Lajos, a következő évben Nagy László, s az 1957-es díjazottak óta ők az elsők, akik nem kommunista vagy ideológiai értelemben semleges polgári alkotók. Illyés esetében is érvényes az 1965-ös dátum: a szigorúbb dorgálási szándékoknak már nem lett komor következménye. A szó szűkebb értelmében a „hatvanas évek” számára voltaképpen csak ekkor kezdődnek meg, s tartanak az évtized végéig. Ennek a néhány esztendőnek eléggé szerves folytatása a hetve-

nes évek eleje, mégis, Illyés és a hivatalos irodalompolitika kapcsolatának szempontjából külön korszakként kell tárgyalni a hetvenes éveket, kettébontva azt is, s az évtized utolsó éveit egybevonva az Illyés haláláig, 1983 tavaszáig tartó időszakkal. Ekkor válik meghatározóvá Illyés és Aczél György ellentmondásos kapcsolata, s ekkor kísérelheti meg Illyés, hogy a hatalomé mellett egy másfajta, a hatalmat helyes irányba befolyásolni megkísérlő irodalompolitikát, sőt magyarságpolitikát képviseljen.

